Национальная библиотека Республики Тыва им. А.С. Пушкина

В. В. ПУТИН — РОССИЯНЫҢ ЧАА ПРЕЗИДЕНТИЗИ

Баш бурунгаар түңнелдер ону бадыткап турар

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың августа 31-де үнүп эгелээн

№ 35 (16195) ◇ 2000 чылдың март 28, вторник ◇ Ат салган шагы 19.00. ◇ Садар өртээ 3 рубль.

КИРЖИЛГЕ ИДЕПКЕЙЛИГ БОЛГАН

Россия Федерациязының Президент соңгулдалары бүгү чуртта ышкаш март 26-да Тывага болуп эрткен. Ооң-биле чергелештир Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының (съездизиниң) кежигүннериниң, ТР-ниң Дээди Хуралының депутаттарының дерт округка база тус черниң Төлээлекчилер хуралдарының депутаттарының соңгулдалары болган.

Тыва Республикага Россия Федерациязының Президент соңгулдаларының эрткениниң баштайгы түңнелдерин чугаалап бээри-биле ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының харыысалгалыг секретары Людмила Ывыевна Кара-Салдан бистиң корреспондентивис дилээн:

— Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязынга март 27-ниң хүнүнде эртенгинин 10 шакта 174 соңгулда участогу соңгулдаларның баштайгы түңнелдериниң дугайында медээзин берген. Ам-даа он бир соңгулда участогунуң медээзи кирбээн. 174 соңгулда участогунуң баштайгы медээзин езугаар алырга, даңзыда кирген соңгукчуларның 70,28 хуузу бадылаашкынга киришкен. Бо соңгукчуларның 62,07 хуузу В. В. Путин дээш бадылаан. Ыячангаш кандидаттардан В. В. Путин амдыызында мурнап турар. Г. А. Зюганов 27,75 хуу, А. Тулеев 2,61 хуу бадылаашкынны алганнар.

Соңгукчуларның соңгулдага киржилгези идепкейлиг болган. Эрзин, Чаа-Хөл, Өвүр, Сүт-Хөл, Тес-Хем кожууннарның соңгукчулары бадылаашкынга эң-не идепкейлиг киришкен. Кызыл хоорайның 30 соңгулда участогунуң чээрби чедизинден медээ кирген, ол езугаар алырга, даңзыда кирген соңгукчуларның 60,71 хуузу бадылаашкынга киришкен болуп турар. Ниитизи-биле алырга, Тывага Россия Федерациязының Президент соңгулдалары эрткен.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының кежигүннериниң ТР-ниң Дээди Хуралының болгаш тус черниң Төлээлекчилер хуралдарының депутаттарының соңгулдаларының түңнелдерин ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязы үндүрүп турар — деп, ол чугаалаан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

БҮЗҮРЕЛДИИН ЧУГААЛАДЫ

Март 26-да РФ-тин Президентизиниң соңгулдаларының канчаар чоруп турарын сонуургап, Кызыл хоорайның № 13 соңгулда участогунга чеде бердим. Улусчу чогаадылга бажыңының ийи дугаар каъдында ук участоктуң дерилгези аажок эки, столдарны, соңгуур кабиналарны бадылаарынга эптиг кылдыр тургускан. Келген кижилер соңгуп кааш-ла, үнүп турлар. Олар соңгулда комиссиязының столдарынга келгеш, саадавас-даа болдулар. Оларның ат-сывын кол списоктан комиссия кежигүннери дораан тып бээр болду. Соңгулдаларның канчаар чоруп турарын ук соңгулда комиссиязының секретары шевергин, чазык уруг Надежда Биин-ооловна Таргындан айтырдым.

Ол менээ мынчаар харыылады:

— Бо участокта № 19 төп участок болгаш № 20 Гагарин округу хамааржып турар. Ынчангаш Кызыл партизан, Щетинкин-Кравченко, Безымянная, Ленин, Титов кудумчуларның чурттакчылары кээп соңгуур. Ам хүндүскүнүң 12 шак-тыр, амдыызында 420 кижи соңгаан. Ниитизи-биле кежээге чедир 1764 кижи соңгуур ужурлуг. Соңгукчулар үзүктелбейн кээп тур.

Надежданың бичии када-ла бере каапкан долу харыызынга өөрүп четтиргеш, хайгааракчылар олурар столга чеде бердим. Чүгле Владимир Путиннин болгаш "Яблоко" фракциязының хайгааракчылары бар болду. В. Путиннин хайгааракчызы, атсывы билдинмейн артып калыксаан чараш кара уруг оозунуң тиилээринге бүзүрелдиин чугаалады.

Борис ОНДАР.

Отчетка хамаарыштыр

Номчуп танышкаш...

"1999 чылда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында" Тыва Республиканың Чазааның Отчедун "Шын" солундан номчуп таныштым. Чазактың кылып келген ажылын деткип, орта "ортумак" деп үнелелди бээр-дир мен. Эрткен чылын Чазактың кол кичээнгейи саң-хөө кризизиниң уржуктарын ажып эртеринче, социал-политиктиг турум чорукту болгаш социал айтырыкларны шиитпирлээринче угланган деп билдим. Ам Чазактың кылып келген чамдык ажылдарынга үнелелди бербишаан, ам-даа улаштыр шиитпирлээри чугула айтырыгларны чедир ажылдап кылбайн турарының талазы-биле бодумнуң санал-оналымны киирип керейн.

Чазак кежигүннерин ам-даа республика иштинге сургакчылаар ажылдарны хөйү-биле чорударын олар кожууннарга баргаш, ында ажылдап турар даргалар-биле хөй-ле чугаа кылбайн, чурттакчы чон аразынче кирип, оларның чурттап-амыдырап турар байдалы-биле таныжып көөрүн, чоннуң санал-оналын алыры-биле хуралдан эртирерин күзээр-дир мен. Республиканың көдээ суурларынга Чазак хүннерин эрттирип, кожууннарның чединмес өг-бүлелеринге материалдыг дузаны көргүзүп турарынга таарзынып, бо ажылды ам-даа уламчылаары эки деп үнелеп көрдүм.

Кадрлар айтырыының талазы-биле Президентиниң болгаш Чазактың кылып турар ажылында ам-даа четпестер хөй, шиитпирлээр айтырыглар бар. Чазактың болгаш кожууннарның удуртукчу аппарадында артык хөй ажылдакчылар бар, оларның санын кызырары чугула. Чазактың аппарадында болгаш кожууннарның тус чер бот-башкарылга органнарының чамдык удуртукчуларының талазындан "Дагыр салаа тала тыртар" дээни ышкаш, дөргүл-төрел, таныш-көрүш тыртыжар чоруктар уламчылап турары таарымча чок. Тус чер удуртукчулары бодунуң "командазын" тургузуп, ооң мурнунда чагырганың арга-дуржулгалыг ажылдакчыларын чылдагаан чок черге ажылындан үндүрүп, бодунуң күзели-биле кадрларны шилип ап турары таарымча чок апарган. Чамдык чагырга даргалары боттарының дузалакчыларынга республикадан дашкаар черлерден, Москвадан безин чалап эккеп алган ажылдадып турар-дыр.

Колхоз, совхозтар буурап дүшкен, мал-маган, машинатехника барык чок болган, а кожууннарның көдээ ажылагый эргелелдеринге шаандала ажылдап турган специалистер хевээр, ээн кабинеттер эзеп, акша-шалыңын ап турарлар. Көдээ ажылагыйны катап тургузар, мал бажын өстүрер талазы-биле дарый шыңгыы хемчеглер албас болза, Тываның малы ам төнер чоокшулаан.

Чазактың Отчедунуң түңнел кезээнин 6-гы пунктузунда "Чоннуң амыдырал деңнелиниң көргүзүглеринде тодаргай өзүлде чедип алдынган. Чурттакчы бүрүзүнүң акша орулгалары 46,3 хуу өскен дээрзин шинчилелдер көргүзүп турар" дээнинге чөпшээрешпес мен. Ол дээрге меге "шинчилел"-дир. Көдээде чурттап турар чоннуң амыдырал деңнелинде өзүлде чок, харын дорайтап баткан. Чазактың Отчедун номчуп олурарга, мындыг янзылыг хөөдүпкен сан-чуругайлар, кылып чоргускан ажылдар, хүлээп алган хемчеглер-даа хөй-ле-дир. Ол бүгүнүң хөй кезин саазын кырында болуп турар. Ынчангаш хүлээп алган доктаал-шиитпирлерге контрольду күштелдирери чугула.

Хоюг-оол МОНГУШ.
Таңды кожуун.

Баш удур көрүүшкүн

2000 чылда Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезин баш бурунгаар көргениниң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ (ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ) ДОКТААЛЫ

2000 чылда Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында Тыва Республиканың Чазааның киирип келген баш удур көрүүшкүнүн чугаалажып көргеш, бо документини яамыларның болгаш ведомстволарның бодалдарын, а ол ышкаш Россия Федерациязының экономика хөгжүлдезиниң негелделерин барымдаалап, 1999 чылдың экономика анализинге үндезилеп, ажылдап кылганын Тыва Республиканың Дээди Хуралы (Парламентизи) демдеглеп тур.

1999 чылда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге баш удур көрүүшкүннериниң кол көргүзүглери бадыткаттынган. Девискээр ниити продукцияның хемчээли 2,4 хуу өскен. Үлетпүр, көдээ ажыл-агый продукцияларының хемчээлинің талазы-биле амгы өртектер-биле баш удур көрдүнген көргүзүглер бедээн. Чуртталга тудуунуң хемчээли өскен, транспорт ажыл-агыйларының көргүзүглери экижээн.

Ынчанмыже экономиктиг байдалда улуг өскерилгелер болбаан. 47 улуг болгаш ортумак бүдүрүлгелериниң 31-и бүдүрүлге хемчээлдерин кудулаткан. "Каа-Хем" хөмүрдаш уургайы турум ажылдавайн турар. Энергетика адырларының бүдүрүлгелериниң байдалы нарын бооп артышаан.

Тудуг материалдар үлетпүрүнге баш удур көрген көргүзүглер боттанмаан. 1999 чылда даг-дүгү бүдүрериниң хемчээлин 6,7 катап өстүрерин көрзе-даа, херек кырында бүдүрүлге хемчээли 42,7 хуу кызырылган.

1999 чылда баш удур көргенин езугаар чиик үлетпүр бүдүрүлге хемчээлин 1,4 катап өстүрер тургаш, харын-даа 7,4 хуу кудулаткан.

1999 чылда "Тыва алгы" акционер ниитилел агроүлетпүр комплекизиниң тускай фондузундан чиигелделиг тускай сорулгалыг чээлини алган. Ынчалза-даа бо хөреңги баш удур көргүзүглерни боттандырарынга дуза катпаан. 50 муң дөрбелчин метр хевис кылыглары, 200 тонна дүк аргыглары бүдүрер тургаш, 300 дөрбелчин метр хевис кылыгларын, 14,7 тонна аргыыр удазыннарны бүдүрген.

1999 чылда баш бурунгаар көргенин езугаар аъш-чем продукцияларын бүдүрери 1998 чылдаазынга бодаарга, 115,1 хуу чедер тургаш, херек кырында 106,3 хуу болган.

Ол ышкаш эът, колбаса кылыглары болгаш макарон бүдүрери 1998 чылдың деңнелинге артарын көрген. Ынчалза-даа херек кырында эът бүдүрери 74,1 хуу, колбаса кылыглары 36,8 хуу, макарон кылыглары 59,2 хуу болган.

1999 чылда баш удур көргенин езугаар аъш-чем бүдүрерине улуг болгаш ортумак бүдүрүлгелерден Кызылдың хлеб комбинады, "Тыва тараа продуктулар" АН кол черни ээлээр, саң-хөө ажыл-агый чорудулгазының курлавырлары болгаш аргалары оларда бар деп санап турган. Ол хирезинде 1999 чылда Кызылдың хлеб комбинады аъш-чем продуктулары бүдүрерин 2,2 катап эвээжеткен. 1999 чылда бараан саарылгазының хемчээли 1998 чылдың деңнелинге бодаарга, 101 хуу болур ужурлуг турган, херек кырында 81,6 хуу болган. Төлевирлиг ачы-дуза чедиреринің хемчээлин баш бурунгаар 279 млн. рубльге доктааткан, херек кырында 201 млн. рубль болган. Бо дээрге 1998 чылдың деңнелиниң 86,7 хуузу-дур.

1999 чылда чоннуң акша орулгалары өскен-даа болза, хереглел өртектериниң болгаш чурттап болурунуң адаккы хемчээлиниң өскени-биле боттуг акша орулгалары 13,3 хуу кызырылган.

2000 чылда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң кол сорулгазы — экономиканың боттуг секторунга бүдүрүлге хемчээлдерин өстүрүп, бүдүрүлгениң ажыктыын бедидип база бюджеттиң орулгалыг кезээн улгаттырарынга үндезилээш, чоннуң амыдырал деңнелин бедидери болур ужурлуг турган.

Акша орулгаларын улгаттырары 16,6 хууга өзерин көрген. Ол-ла үеде инфляция темпизиниң өзүлдезин 20 хуу хемчээлге көрген, биригээр чугаалааргa, чоннуң амыдырал деңнелин кудуладырын баш бурунгаар көргени ол ышкажыл.

2000 чылда ниити девискээр продукциязының өзүлдезин 6 хуу өстүрерин көрген. Үлетпүр бүдүрүлгезиниң хемчээли 12 хуу өзер. Үүрмектеп садар бараан саарылгазының, төлевирлиг ачы-дуза чедирилгезиниң хемчээлдери улгадыр.

Көдээ ажыл-агый продукциязының ниити бүдүрүлге хемчээлин 5 хуу өстүрерин баш бурунгаар көрген. Ооң иштинде ниитилел секторунга 10 хуу, тараачын ажыл-агыйларга — 5,7 хуу, хууда ажыл-агыйларга — 4,1 хуу өстүрерин баш бурунгаар көрген. Баш удур көргенин езугаар он хуу өзүлдени көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринге колдуунда тарааның ниити чыылдазын 3,5 катап өстүргеш, чедип алырын көрүп турган. Ынчалза-даа март 15-ке чедир байдалды ап көөрге, ону чедип алыр курлавырлар хандыртынмаан — үрезиннер чедишпес, кывар-чаар материалдарны сөөртүп албаан, черни болгаш техниканы белеткевээн бооп турар. Республикадан дашкаар черлерден үрезиннерни, кывар-чаар материалдарны сөөртүп алыр бодал үүгле бар, үрезин сөөртүп алыр керээлерге талалар ат салбаан, КЧМ бээр лимитти тодараткан бооп турар.

Мал продукцияларын бүдүрери хуу секторнуң ажыл-агыйларында колдап турар. Маңаа холбаштыр Тыва Республиканың Дээди Хуралы (Парламентизи) хууда дузалал ажыл-агыйларын болгаш арат (тараачын) ажыл-агыйларын бүгү тала-биле деткиир талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның бодалдарын бүрүн деткип турар. Төрүүр малдың баш санын өстүреринге дотация бээри-биле кады ол ажыл-агыйларны агротехниктиг, ветеринарлыг ажылдар-биле хандырар, оларга уксаалыг малды бээр, техниканы ачыладыр хемчеглерни чорудуп турар.

Бо бүгү хемчеглерни боттандырары федералдыг бюджеттен агроүлетпүр комплекизинге саң-хөө деткимчезиниң хемчээлинден хамааржыр, маңаа акшаландырышкын лимидин 19,7 млн. рубльге доктааткан. Россия Федерациязының хөгжүлде бюджединден 80 млн. хире рубль деткимче көргүзеринге идегел бар. Бо хөреңгиден 28,8 млн. рубльди республиканың АУК бүдүрүлгелеринге нефть баазазын төлевилээринге болгаш тударынга ажыглаар, амгы үеде куруг доскаарларлыг нефть баазалары анаа туруп турары харааданчыг.

Баш бурунгаар көрүүшкүнде Тыва Республиканың Чазааның ажыл-чорудулгазының мурнады чорудар ажылдарын — бойдус курлавырларын — арга-арыгны, суг, аңныыр, балык курлавырларын чөптүг ажыглаарын айыткан. Ынчалза-даа чер реформаларын хөгжүдер, 1999-2000 чылдарда боттандырары-биле черни кадастр аайы-биле үнелээр дугайында Россия Федерациязының Чазааның 1999 чылдың август 25-те № 945 доктаалын боттандырар талазы-биле хемчеглерни айытпаан.

Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезин баш бурунгаар көрген документиде чуртталга-коммунал, бюджет, үндүрүг болгаш социал реформаларны чорударынга Тыва Республиканың Чазааның чер-черде бот-башкарылга органнары-биле кады боттандырар хемчеглерин чедир айытпаан.

Республика экономиказын хөгжүдеринге эвээш эвес ужур-дузалыг биче сайгарлыкчы чоруктуң айтырыгларын ында база айытпаан.

Үстүнде айыткан түүлдерни, а ол ышкаш 2000 чылда Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезин баш бурунгаар көөр айтырыгны чугаалажып турар үеде Дээди Хуралдың депутаттарның киирген санал-оналдарын барымдаалааш, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентизинин) **доктаадыры болза:**

1.2000 чылда Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезин баш бурунгаар көрген хемчеглерни түүлдүг деп санаар.

2. 2000 чылда Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезин баш бурунгаар көрген ажылдарны хандырар, организастыг болгаш экономиктиг хемчеглерни Тыва Республиканың Чазаа боттандырар.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентизинин) Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай. 2000 чылдың март 16 № 462.

ҮЕ-БИЛЕ ДЕҢГЕ БАЗЫП...

Эрткен неделяның эң кол политиктиг болуушкуну — РФ-тиң Президент соңгулдалары, чамдык девискээрлериниң губернаторлар, а Тывага Дээди Хуралдың депутаттарын Кызылдан соңгууру, ТР-ниң чонунуң Улуг Хуралының (съездизинин) кежигүннерин соңгууру чоннуң тура-соруунуң бедик көдүрлүүшкүннүг байдалынга эрткен.

Соңгулдалар үезинде Москваның Останкинода тургускан федералдыг информация төвүнден доктаамал дамчыдып турган медээлерден алырга, Президент соңгулдалары Ыраккы Чөөн чүктүң Приморье, Хабаровск крайларынга, Курилдерге, Магаданга, Чукоткага бир демниг эгелээн. Соңгулдалар хүнүнде чайгы үе-шакче шилчээни база бир болуушкун болган.

Чүгле соңгукчулар эвес, харын Президент албан-дужаалга кандидаттарның соңгулдаларынга идепкейлиг киришкенин бүгү чон телевизордан көрген. Чижээ, кандидат Аман Тулеев кордакчыларның аразындан бир дугаарында соңгаан. В. Подберезкин, Г. Зюганов, М. Джабраилов, Г. Явлинский, В. Путин... Шупту киришкен. В. Жириновский соңгуп тургаш, далашканындан бюллетеньге кымны соңгуур дээни көзенекти ора идип каан, ооң ужурунда катап ийиги бюллетень алгаш, соңгаан. Ынчангаш 11 кандидат 12 бюллетень-биле бадылаан.

В. Путин соңгулда участогунга келгенде, оон элээн каш айтырыгларны салган. "Соңгуп кааш, дораан-на көдээ суурже баар мен. Орус езу-биле чунар-бажыңнап алгаш, ээп келгеш, соңгулдалар медээлерин дыннаар мен" дээн. Москваны-биле эртенгинин 9 шак турда, Чечен Республиканың Ножайюрт деп район төвүн дээрбечилер ээлеп алган деп медээни В. Путинге дыннатпааны илерээн.

Соңгулда хүнүнүң чамдык медээлериндан ап көөрге, ол хүн Чөөн чүктүң, Сибириниң соңгукчулары боттарының хамааты хүлээлгелерин эки күүсеткен. Чижээ, хүндүскүнүң 12 шакта Чукотканың, Ханты-Мансы автономнуг округтуң, Красноярск крайның, Кемерово областың, өске-даа черлериниң соңгукчуларының 55 хуузу соңгаан. Кемерово областың пенсионерлери эрте тургаш, улуг уйгулуг аныяк соңгукчуларны оттуруп, участоктарже чорудуп турган.

Соңгулдалар үезинде үүрмек четпестер база турган. Чечен Республиканың, Ингушетияның чамдык соңгукчулары кымнарны соңгуурун эки билбээн таварылгалар илерээн. Ачинскиде школада соңгулда участогунга мина салып каан деп, медээ меге болган.

Г. Зюганов, В. Жириновский, Г. Явлинский чижектиг кордакчылар Президентиниң катап соңгулдалары болурун оштап турганнар. Ынчалза-даа федералдыг информация төвүнүң сөөлгү медээзинден ап көөрге, РФ-тиң Президент албан-дужаалынга кандидат В. Путин Москваны-биле 3 шак турда, соңгукчуларның 50,60 хуу бадылаашкынын алганы тодаргай апарган. Ылаптыг тодаргай түңнел үнери арай элек, ынчанмыже чайгы чаа үе-шак-биле, Россия чаа Президентилиг апарганы илдең-дир.

Россияга Президент соңгулдалары чогуур деңнелге түңнелдиг болганын ХКД-ниң удуртукчулары Э. Шеварднадзе, Гейдар Алиев, Аскар Акаев болгаш өскелер-даа бедин-биле үнелээн.

Келир үеже шын шилилге тодараттынган, принципиалдыг, шынчы, үениң байдалын эскертип билир кижини чурттуң Президентизинге соңгуп алганывыс богүн билдинген.

Допчуралды Алексей АИР белеткээн.

Саң-хөө яамызының дыңнадыы

Март 23-те республикага бюджет хөреңгизинден 60 млн. түңге рубль келген. Ол акша-хөреңгини кожууннарның болгаш хоорайларның бюджет адырының ажылдакчыларынга март айның ажыл төлевирин төлээр кылдыр чоруткан. Ооң иштинде: тодаргайлаарга, Бай-Тайга кожуунче — 2.219 муң рубльди, Барыын-Хемчикче — 2.913, Чөөн-Хемчикче — 3.051, Каа-Хемче — 1.861, Кызылче — 2.495, Шыныаа сумузунче — 273 муң, Мөңгүн-Тайгаже — 1.399, Өвүрже — 1.730, Бии-Хемче — 1.977, Сүт-Хөлче — 1.798, Таңдыже — 2.126, Тес-Хемче — 1.415, Тожуже — 1.319, Улуг-Хемче — 2.657, Эрзинче — 1.588, Чаа-Хөлче — 1.053, Чеди-Хөл кожуунче — 990 муң, Кызыл хоорайже — 7.073, Ак-Довурак хоорайже — 1.273 муң рубльди чоруткан.

Ол ышкаш республика албан черлериниң бюджет адырының ажылдакчыларынга март айның ажыл төлевирин төлээр кылдыр 17.737 муң рубльди шилчиткен. Ооң иштинде: эмнелгелерже — 7.890 муң рубльди, ИХЯ-ның кезектеринче — 2.539 муң рубльди, өөредилге албан черлеринче (республика школалары, школа-интернаттар, уран чүүл училищези, коммерциялыг техникум болгаш өске-даа) — 2.540 муң, социал камгалал албан черлеринче — 1.143 муң, культураже — 821 муң рубль болгаш өске-даа черлерже чоруткан.

Ооң-биле чергелештир 7 муниципалитет тургузугларында тус чер бюджеттериниң хүлээп алдынмааны-биле Барыын-Хемчик, Кызыл, Мөңгүн-Тайга, Чаа-Хөл, Чеди-Хөл кожууннарже болгаш Кызыл, Ак-Довурак хоорайларже акша-хөреңгилер шилчидерин түр када соксаткан. А бюджетте турар арткан черлерже март айның ажыл төлевирин төлээр кылдыр акша-хөреңгилерни Саң-хөө яамызының агар санындан Казначейство дамчыштыр март 27-де шилчидипкен.

Депутаттарга дыңнадыг

ТР-ниң Дээди Хуралының депутаттарының чээрби ийиги сессиязы бодунуң ажылын

2000 чылдың март 31-де эртенгинин 9 шакта

Дээди Хуралдың хуралдаар залынга эгелээрин дыңнадып тур.

Парлалга конференциязы

Эки санал — деткишкинде

Кызыл хоорайда кызыгаар отрядының гарнизонунуң номчулга залынга Россияның болгаш кожавыс Моолдуң кызыгаар албаныларының ажылдакчылары массалыг информация чепсектериниң төлээлери-биле парлалга конференциязын март 23-те эртирген. Аңаа РФ-тиң Федералдыг кызыгаар албанының Забайкальде Девискээр эргелелиниң начальниги, Россияның кызыгаар албанының Моолда төлээзи генерал-майор Николай Иванович Кошарин, Моолдуң соңгу-барыын талакы кызыгаар албанының эргелелиниң даргазы полковник Халтырин Голгоо олар киришкен.

Бир-ле дугаарында, РФ-тиң Федералдыг кызыгаар албанының Забайкальде Девискээр эргелелиниң начальниги, штаб начальниги В. В. Путов сөс алгаш, аны-дуңма Моолдуң кызыгаар албанының хүндүлүг генерал-майор Сухийн Гуджавка баштаткан делегациязының моорлап келгенин, олар-биле тыва-моол участокта кызыгаарның байдалын, ону үреп, мал оорлаар чоруктарның чылдагааннарын ханызы-биле анализтеп, коллегия хуралын белик деңнелге эртиргенин дыңнаткан. Орта кайы-даа тала кызыгаарда тургустунган байдалга шын үнелелди берип, кады ажылдажылганы моон-даа соңгаар күштелдирери чугула дээрзин бадыткаан ниити түннелди үндүргеннер. Ынчангаш бүгү тала-биле кылдынган ханы анализке үндезилеп, россия-моол кызыгаар албаннарының кады ажылдажылгазын улам сайзырадыры-биле "РФ-тиң Забайкалье кызыгаар албаныныың ажылдакчыларының моол делегация-биле албан-ажыл аайы-биле ужуражылгазының дугайында" деп протокол-керээни ажылдап кылганнар. Ук протокол-керээге моол таладан Моолдуң кызыгаар шерининиң кол эргелелиниң штаб начальниги генерал-майор Сухийн Гуджав, российжи таладан РФ-тиң Федералдыг кызыгаар албанының Забайкальде Девискээр эргелелиниң начальниги, штаб начальниги генерал-майор В. В. Путов ат салган. Бо мындыг ажыл-албан аайы-биле ужуражылга, кады ажылдажылга дугайында бодалды моол делегациянның баштыңы Сухийн Гуджав идип үндүргенин генерал-майор В. В. Путов онзалап демдеглээн. Кызыгаар үреп, мал оорлаар чоруктуң кол чылдагааны — кижилер-нин чиик арга-биле материалдыг байдалын экижидип алыр деп турары болур.

Моол делегацияның баштыны хүндүлүг аалчы генерал-майор Сухийн Гуджав сөс алгаш, ажыл-албан аайы-биле келгеш, РФ-тиң массалыг информация чепсектериниң ажылдакчылары-биле ужуражып турарынга өөрээнин илереткен. Бо бедик деңнелдиг ужуражылга чергелиг аргадуржулга солчуушкуну россия-моол кызыгаар албаннарынга моон-даа соңгаар сайзыраар деп, ол идегээн. Моолдуң бүгү кызыгаарынга чурум үрээшкиннериниң 80 хуузу Убса-Нур участогунда (тыва—моол участок) болуп турар. Моол, тыва чоннар хөй үүс чылларда кады кожа чурттап келген. Амгы бо үеде ышкаш хөй мал оорлаашкыны кажан-даа турбаан. Малды кайы-даа таладан кызыгаар үреп оорлап турар. Үүгле кайы-бир таланы буруудадыр артык барымдаа чок. Кызыгаар камгалалының кайы-даа таладан сула бооп турарының кол чылдагааны — моон мурнунда ССРЭ үезинде бо кызыгаарже улуг кичээнгей салбайн, совет-моол найырал кызыгаары деп, санап турганында деп генерал-майор Сухийн Гуджав демдеглээн. Тыва-моол кызыгаары 670 км ырадыр шейлүп чоруй барган, даглыг кадыр-берт черлер хөй. Ынчангаш Моолдуң Чазаа бодунуң талазындан бо участокче онза кичээнгейни салып, чаачаа заставаларны немей тургузуп, оларны шериг техника-биле хандырарын планнап турар. Кызыгаар айтырыгларын шинтпирлээринге россия-моол талаларның аразында онза чөрүлдээ чок, харын-даа чаңгыс ниити сорулгалыг, бот-боттарын билчир чорук колдап турарын генерал-майор Сухийн Гуджав улуг сеткил ханыышкын-биле демдеглээн.

Борис ОНДАР.

Коллегия хуралы

АЖЫКТЫГ

Тыва Республикада күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнарының девискээр коллегиязының калбак хуралы март 23-те Чазак бажыңының хуралдаар залынга болуп эрткен.

Тыва Республиканың Дээди Хураланың даргазы Ш. В. Кара-оолга сөс берген. Тывада ажылдап турар федералдыг органнар республиканың экономиказын хөгжүдеринге, социал чаартылгаларны чорударынга улуг рольду ойнап турарын демдеглээн. Федералдыг төп болгаш Россияның девискээрлериниң аразында харылзааларны экижидеринге биче эвес салдарны чедирген. Моон соңгаар республиканың хоойлужудулга органы-биле оларның бир демниг, сырый харылзаалыг ажылдаарының чугулазынче ол кичээнгейни угландырган.

Тыва Республиканың Чазаа Тывада күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнары-биле харылзаалыг ажылдап турарын ТР-ниң Чазак Баштыңының оралакчызы Ш. В. Оюн чугаазынга айыткан. Республиканың Дээди Хуралы Чазактың 1999 чылда кылып чоруткан ажылының дугайында Отчедун чугаалажып көргеш, түгээр деп үнелелди берген, ында оларның кирген үлүү биче эвес. Ооң-биле чергелештир четпестерге ол доктааган. Социал адырда байдал үлээн берге, ону ажып эртер хемчеглерни боттандырар. Үндүрүг чыылдазында байдал чүгээр-даа болза, ону көвүдедир дээш болдунар-ла ажылды чорудар. Үүгле дээрге бо кол айтырыг болуп турар. Экономиканың боттуг секторун хөгжүдеринче сагыш салыр. Ол база федералдыг болгаш тус чер органнарының кады бир демниг кылыр ажылы. Ынчангаш моон соңгаар кады ажылдажылганы экижидерин саналдаан.

Тыва Республикада күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнарының 1999 чылда ажылының түңнелдериниң болгаш 2000 чылда сорулгаларның дугайында РФ-тиң Тыва Республикада Бүрүн эргелиг төлээлекчизиниң хүлээлгезин күүседип турар М. С. Козлов кылган. Тывада федералдыг органнарының ажыл-чорудулгазынга ханы анализти берген. Республикада 71 организация бар, ында 6 муң ажыг кижи ажылдап турар. Оларның удуртукчуларында дааскан ажылды күүседип шыдаар арга-дуржулгалыг, дээди эртемниг кадрларны шилип кирген. Кадрларның билиин бедидеринче сагышты салып турар, оларның курлавырын тургузуп алырында четпестер бар.

Федералдыг органнарның дорт киржилгези-биле республиканың күүсекчи болгаш тус черниң бот-башкарылгазының ажыл-чорудулгазын сайзырангайжыдар, экономиказын хөгжүдер, социал адырны быжыглаар хемчеглерни эрткен чылын алган. 1999 чылда ниити продукция бүдүрери 1998 чылга деннээрге, 2,4 хуу өскен. Күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнары кылыр ужурлуг кол-кол объектилерин ажыглалда тарның чылдагааннарын ханызы-биле анализтеп, коллегия хуралын белик деңнелге эртиргенин дыңнаткан. Орта кайы-даа тала кызыгаарда тургустунган байдалга шын үнелелди берип, кады ажылдажылганы моон-даа соңгаар күштелдирери чугула дээрзин бадыткаан ниити түннелди үндүргеннер. Ынчангаш бүгү тала-биле кылдынган ханы анализке үндезилеп, россия-моол кызыгаар албаннарының кожуннарынга

БОЙДУС БОЛГАШ КИЖИ

Чөпшээрежилгени чон деткип турар

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДИРИГ БОЙДУСТУ КАМГАЛААРЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ХӨЙ-НИИТИ КЕРЭЭЗИ КЕЛИР САЛГАЛГА ДИРИГ БОЙДУСТУ КАМГАЛАП АРТТЫРАРЫНГА ҮНДЕЗИЛЕТТИНГЕН ЭҢ ЧУГУЛА ДОКУМЕНТ БОЛУР.

Бойдус камгалалының айтырыгларын тайбың арга-биле шиитпирлеп ап болур. Бойдус камгалалының талазы-биле бүгү Россияның Саратовка эрткен 2-ги съездизинге Россияның дириг бойдузун камгалаар талазы-биле хөй-ниити керээзиниң төлевилелин чөпшээрежип деткээн. Керээниң социал экономиктиг кол үндезини бистиң чуртувустуң янзы-бүрү биологтуг бойдус курлавырын камгалап арттырарынга, Россияның болгаш Тыванын хөй-ниити организацияларын хаара тудары болур. Бойдус камгалалындан ырак турар организацияларны хөй-ниити керээзинче хаара тудуп, протоколдарга ат салдырып турары керээ чарып турар кежигүннериң бойдусту камгалаарынга дорт киржилгези болур.

Бистиң республикага бо чөпшээрежилгеге каттыжарының бир дугаар протоколунга атты ТР-ниң Президентизи — Чазак Баштыны Ш.Д. Ооржак салган. Ийи дугаар протоколга Тыванын Камбы-ламазы А.Ш. Хертек салган.

Россияның (Тыва Республиканың) дириг бойдузун камгалаар дугайында хөй-ниити керээзи.

Россияның (Тыва Республиканың) дириг бойдузун камгалаар талазы-биле хөй-ниити чөпшээрежилгезиниң Декларациязы. Бистер, Россияның хамаатылары, Россияның дириг бойдузун камгалаар керээниң киржикчилери, эрге-чагырганың хөй-ниити организацияларының болгаш бараан бүдүрүкчүлериниң сонуургалын үнелеп көрбүшаан медеглээривис болза:

Россияның бойдус курлавырларын ажыглаарынга сагыш-сеткиливистен күжүвүстү болгаш угаан-медереливисти киирер бис;

— Россияның хөй-ниитизиниң болгаш ургуларывыстың келир үези дээш ону үнелээр апаар бис;

— Россияның хамаатыларының болгаш ниитилелдиң чаагай чоруу Россияның дириг бойдузунуң байдалындан дорт хамаарылгалыг;

— дириг бойдус эн-не кол стратегтиг курлавыр болгаш чуртувустуң национал байлаының чарылбас кезээ;

— бөгүнгү болгаш келир үевис дириг бойдустан дорт хамаарылгалыг;

— дириг бойдусту баксырадыр байдалды шуут болдурбас сорулганы салбышаан база ону камгалаар, катап тургузар талазы-биле тодаргай хемчегленни алыр;

Амгы Декларацияның кол сорулгазы Россияның янзы-бүрү биологтуг байдалын камгалап арттырып, хөй-ниити керээзиниң киржикчилери ону амыдыралга удуртулга болдурар:

— кижи дээрге чер кырында дириг бойдустуң чарылбас кезээ болгаш ол чокта чер кырынга кижиниң чуртаары болдунмас;

— дириг бойдустуң янзы-бүрү хевирлерин камгалаары — ниитилелдиң мурнунга үгле бистин моральдыг хүлээлгевис эвес, чурттаарывыстың байдалын тургузары болур;

— ниитизи-биле дириг бойдус болгаш оон шупту адырлары—үүштер, дириг амытаннар, экологтуг система, хөрзүн болгаш өске-даа үүлдер — өртек чок, ону бойдустуң курлавырлары кылдыр көрүп болбас;

— ниити Россияда чурттап эртип турарывыс экономиктиг кризис дириг бойдусту камгалаарынга немелде хемчегленни алырын негеп турар;

Керээниң киржикчилери мурнувуста салдынган сорулганың улуг хемчээлдиин билип, оон чарлаттынган принциптеринге чөпшээрежип, ону хүн бүрүнүң профессионал, хөй-ниити политиктиг болгаш хууда амыдыралывыска удуртулга болдурарын хүлээнип албышаан, боттарывыска отчетту бээр бис.

Бо Декларацияга ат салып турар хуу кижилер база кайы-бир организацияның, албан черинин, эвилелдиң төлээлери азы өске-даа хөй-ниити болгаш сайгарлыкчы, күрүне структуразында организациялар дараазында үүлдерни кылып чорудар бис;

— салган сорулгавысты чедип алыры-биле үстүнде көрдүнген принциптерге дүүштүр ажыл-чорудулгавысты чорудар бис;

бодувустуң профессионал болгаш өске-даа ажыл-чорудулгавыска бо үүлдерни амыдыралга боттандырар дээш хемчегленни алыр бис;

Россияның дириг бойдузун камгалаар талазы-биле хөй-ниити керээзиниң чарылбас кезээ — каттыжарының протоколу.

Амгы Декларацияны деткивишаан, бистин хүлээп ап турарывыс керээге каттыжары дээрге Россияның дириг бойдузу дээш бойдуска, бодувустуң ажы-төлүвүске, бүгү Россияның хөй-ниитизинге болгаш оон келир үезинге моральдыг харыысалгавыс-тыр.

Ону угаадып билип, орта үндезилээш, бистиң албан-биле хүлээнип алырывыс болза:

— керээни долгандыр каттыжып келген кижилерниң бодалы, сагыш-сеткили, көрүжү, бүзүрели дириг бойдусту камгалаарынче угланган турары — бистиң кол сорулгавыс;

— чурттап турар ниитилеливиске бо керээниң ажыл-чорудулгазының дугайында массалыг информация чепсектерин таварыштыр доктаамал чырыдар.

Тыванын дириг бойдузун камгалаар дугайында

Россияның дириг бойдузун камгалаар талазы-биле хөй-ниити чөпшээрежилгезиниң дугайында Декларацияны деткивишаан, бистиң хүлээп көрген бодалдарывыс болза:

◆Керээге каттышканы дээрге бодувус мурнувуска, ургуларывыс мурнунга, чонувустуң болгаш Россияның хөй-ниитизиниң мурнунга, оон келир үезинин мурнунга Россияның дириг бойдузу дээш моральдыг харыысалганы алганывыс ол болур.

◆Моральдыг харыысалга — сагыш-сеткил хөгжүлдезиниң айтырыы, кижилерниң хууда арын-нүүрүнүң, ажыл-агыйжы езу-чаңчылдарының айтырыы-дыр.

◆Керээниң киржикчилериниң ажыл-чорудулгазынга ындыг янзылыг үнелээшкинни бээриниң чайлаг чок негелдези болза, ниитилелге оон долу ажык-чарлыг болуру.

◆Алтай-Саян экологтуг девискээрниң биология, ландшафт, экология системазының янзы-бүрү, улуг үнелиг бооп турарын, Россияның хөгжүлдезинге онза улуг ролюн арттырарынга база камгалаарынга Азия диптин болгаш Алтай-Саян экологтуг девискээрнин төвүнде турар Тыва Республиканың харыысалгазын бедидери-биле бистин эргежок чугула деп санап турар үүлдеривис болгаш хүлээниривис болза:

◆Керээниң киржикчилерин долгандыр сырый каттыштырар идеяларны, бүзүреднишкиннерни болгаш үзел-бодалдарны болдунар шаа-биле калбартыр.

◆Тыва Республиканың девискээринге биологтуг янзы-бүрү ажылдарны чорудуп нептередир, камгалаар талазы-биле соңгаарладып болбас норма-чижек эргехоойлу документилерин, программаларын болгаш хемчегленни ажылдап кылыр, оларны акшаландырар айтырыгларны шиитпирлээр.

◆Дириг бойдустуң национал стратегиязын ажылдап кылгаш, боттандырып эгелээр.Онза камгалаар бойдус девискээрлериниң экологтуг байдалын турум экижидер болгаш 2005 чылда республиканың девискээринге оларнын шөлүн 20 хуу чедир улгаттырар.

Тыва Республиканың Президентизи - Чазак Баштыны Ш. ООРЖАК.

УТТУП БОЛБАС УЖУРЛУГ БИС

ТР-ниң Долгандыр турар хүрээлелди камгалаар талазы-биле күрүне комитеди республиканың девискээринге экологтуг айыыл чок чорукту болдурбас дээш баш удур ап чорудар хемчегленге хамаарыштыр тодаргай ажылдарны кылып чоруткан. Ол үеним иштинде бойдус камгалалының хоойлуларының күүсаадезинге хамаарыштыр 613 хынаалданы чоруткан. Оон түүнелинде 222 кажыдымыкиннарны илереткеш, 139 протоколдарны тургузуп, 228 сагындырыгларны берип, 930 мүн рубльдиң торгаалын күрүне бюджединге кирген. Үш бүдүрүлгениң ажыл-чорудулгазын тургускан, чедирген когаралы дээш 1,5 мүн рубльди тыртқан.

Черниң хөрзүнүң болгаш чер курлавырларын камгалаар, чурттакчылыг суурларның чаагайжыдылгазын болгаш тарымал ыыштарның санитарлыг ашталгазын чорудар талазы-биле база пестицид болгаш минералдыг чемишчидилгелерни шыгжап турар складтарның хыналдаларын доктаамал чорудуп келген. Суг курлавырларын камгалаар талазы-биле дараазында ажылдар кылып чоруттунган: өрүмнеп тургаш, кудуктар кылыр черлерни минералдыг чемишчидилгелернин турар черинге болдурбазын, чер адаанда сугларны хирлендирбезиниң талазы-биле; Кызыл хоорайның "Водоканал" бүдүрүлгезинин суг ыраглаар системазын чаартып кылыры доозулган; алдын тывыкчыларынын "Тыва" артелинге суг ыраглаашкынын кылырынга ДР1-4937 деп фрокулятыны ажыглап эгелээнинден Алгыяк хемниң хирленири эвээжээн.

Ниитизи-биле республиканың девискээринде агаарны хирлендирип турар бүгү үүлдерни чижеглеп алгаш санаарга, эрткен чылын агаар хирлендирер 87692 тонна бүдүмелдерни агаарже үндүрген бооп турар. 1998 чыл-биле деннээрге, ол 1790 тонна эвээш. ТР-ниң Чазааның доктаалынга үндезилээш, "Арыг агаар" деп, операция ам-даа уламчылап турар.

"Күрүвеним "Убса-Нуурыылаажы" биосферлиг бойдус заповеднигиниң девискээрин улгаттырарының дугайында" доктаалды РФ-тин Чазаа 1999 чылдың май 13-те хүлээп алган. Орта үндезилээш, ТР-ниң Чазаа 1999 чылдың ноябрь 29-та доктаалды хүлээп алган, ону 1999 чылдың декабрь 30-де ТР-ниң Дээди Хуралы бадылаан. Ында айтып турары ТР-ниң Долгандыр турар хүрээлел камгалаар талазы-биле күрүне комитеди, ТР-ниң биосфералыг шинчилелдер кылыр талазы-биле Убса-Нуур делегей төвүнге РЭА-ның Сибирь салбырынга, "Убса-Нуур ыйылаажы" заповедниктин удуртулгазынга, заповедниктин девискээрин Мөңгүн-Тайганың, Бай-Тайганың, Өвүрвүн, Тес-Хемнин болгаш Сүт-Хөл кожуунварын девискээринден 283558,4 гектар шөлдү, тус черниң эрге-чагырга органнарының шиитпири-биле тускайлап бээри көрдүнген.

Черлик бойдусту камгалаар делегей фондузунуң программазын боттандырар сорулга-биле ирбишти болгаш аргар, кошкарны камгалаар, өөренип көөр ажыл чоруп турар. Бистин комитеттиң тускай лабораториязының киржилгези-биле 12 бүдүрүлгелерниң 15 котелдарынга, 7 бүдүрүлгелерге, 84 автотранспортка 331 анализтерниң хынаалдазын чоруткан. Суг бөлүү 397 хынаалдаларны, 1146 анализтерни алган. Күрүвенин экология экспертизазы 165 документиге экспертти кылган, оон 12-зинин шынары багай болган.

Чогуур үезинде ТР-ниң Экономика яамызынче, РФ-тин Долгандыр хүрээлел камгалаар талазы-биле күрүне комитединче 1999—2000 чылдарда болгаш 2005 чылга чедир Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге дүүштүр "Долгандыр турар хүрээлелди камгалаар талазы-биле хемчегленнин" кезээн ажылдап кылгаш, киирген. Республиканың девискээрин арыг тургузар дээш бистин кол чарыгдалывыс бүдүрүлгелерниң бодунуң хөрөнгизинден болгаш республиканың экология фондузундан тургустунган: баш бурунгаар көрүп турарывыс 4,0 млн. рубль, маган турарывыс — 4,1 млн. рубль; суг объектилери — 2,8 млн. рубль, агаардан — 0,4 млн. рубль, материал-техниктиг база — 0,2 млн. рубль болур ужурлуг.

Республиканың экология фондузунуң орулгалыг кезээнин кол тургустувардезу, тынар агаарны хирлендирип турар дөстерден, чер адаанын сугларын хирлендирип турарындан, боктарны шын эвес төп турарындан, бойдус камгалаар хемчегленни хажытканы дээш торгаалдардан киирип турар. 1999 чылдың декабрь 25-тин байдалы-биле алырга, Тыва Республиканың экология фондузунга 711,2 мүн рубль киргеи, бистиң бодап турарывыс 1600,0 мүн рубль кирер ужурлуг азы 44,5 хуу. Кирбейн баргаан акша-хөрөнгини сайгарып көөрге, чөптүг чылдагаанар бар. Ол колдуунда организацияларның өре төлөп шыдаар акша-хөрөнгизинин чок болуп турарында, база бистиң республиканың бюджеди дотацияда туруп турарында чылдагаан база бар.

"Күрүне заповедниктеринге болгаш национал парктарга (2000 чылга чедир) күрүне дузаламчызы көргүзер дугайында" тускай угланыышкын-биле көрдүнген федералдыг программага дууштур "Азас" болгаш "Убса-Нуур ыйылаажы" заповедниктерге акша-хөрөнгини тускайлап бээри-биле ажыл чоруттунуп турар. Долгандыр турар хүрээлелде тургустунуп келген хирленишкинни баш удур болдурбас талазы-биле шын экологтуг политиканы чорудары негеттинип келген. Бойдус камгалалының талазы-биле хемчегленни ап чорудуп турзувусса-даа, республиканың девискээринде экологтуг байдал нарын болуп артпышаан азы хирленишкинниң деннели бедик болуп турар. ТР-ниң Долгандыр хүрээлел камгалаар талазы-биле күрүне комитеди "Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдези" программада 8 төлевилелди ажылдап кылгаш, ТР-ниң Экономика яамызынче киирген. РФ-тин 1993 чылдың ноябрь 24-те "Күрүнеиң чаңгыс аай экологтуг мониторг системазын тургузар дугайында" доктаалды хүлээп алган, орта дүүштүр ТР-ниң Чазаа ындыг доктаалды 1998 чылдың май 26-да хүлээп алган. Ынчангаш ТР-ниң Долгандыр хүрээлелди камгалаар талазы-биле күрүне комитединге 3 кижиден тургустунган аналитиктиг-информация бөлүү тургустунган ажылдап турар.

Долгандыр турар хүрээлелди камгалаар талазы-биле чурттакчы чонунуң экологтуг билиин көдүрери эргежок чугула айтырыгларның бирээзи болуп турар. Бистиң комитет 1998 чылда ТКУ-нуң эртемденнериниң киржилгези-биле 1998—2000 чылдарда республиканың чурттакчы чонунуң экологтуг билиин бедидер талазы-биле девискээр экологтуг программаны ажылдап кылган. 1999 чылда ол программаны амыдыралга боттандырар сорулга-биле тускай көрдүнген бөлүк хемчегленни ажылдап кылган. Оон түүнелинде республиканың экологтуг төвү тургустунган. "Долгандыр турар хүрээлел камгалаарының комплекстиг айтырыглары" деп бүдүрүлгениң болгаш эргелеп-башкарылганың кадрларын өөредир программа ажылдап кылдынган. Чылыг энергия төвүнүң үлетпүр бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларның удуртукчуларын өөредир 42 шактың өөредилге программазын езугаар өөредилгени эрткен чылын организастап эрттирген.

Кол кичээнгейин кадрлар айтырынче угландырып турар бис. Эрткен чылын Россия деннелдиг семинарларга 6 кижини өөреттиви-вис, 5 кадрларны билиг мергежилиниң аайы-биле депшидип ажылдаткан. Ылаңгыя бо ажылга өөренникчилерни, студентилерни болгаш аныяктарны доктаамал хаара тудары эргежок чугула. Массалыг информация чепсектерин таварыштыр бистиң чорудуп турар ажылывысты чон деткип, солуннарга бижип, радио, телевидение таварыштыр чугаалап, көргүзүп турары өөрүнчүг Бистиң бо хүнде чорудуп турар ажылывыс келир үеге, дараазында салгалга ажыктыг дээрзин уттуп болбас ужурлуг бис.

Сергей ОНДАР.
ТР-ниң Долгандыр турар хүрээлел талазы-биле күрүне комитединиң даргазы.

Ат салыышкыны

УЛАМЧЫЛАП ТУРАР

Чоокта чаа ТР-ниң Долгандыр хүрээлелди камгалаар талазы-биле күрүне комитединге Тыванын дириг бойдузун камгалаар талазы-биле хөй-ниити чөпшээрежилгезиниң керээзинге каттыжып киреринин протоколунга ат салыры байырлыг байдалга эрткен.

Керээге ат салырының мурнунда ТР-ниң Долгандыр хүрээлелди камгалаар талазы-биле күрүне комитединиң даргазының оралакчызы Н.И. Путинцев 1999 чылда комитеттиң кылып чоруткан ажылын кысказы-биле чугаалап, ниити республиканың экологтуг байдалынга доктааган.

Тыванын дириг бойдузун камгалаар талазы-биле хөй-ниити чөпшээрежилгезиниң керээзиниң протоколунга ТР-ниң Долгандыр хүрээлел талазы-биле күрүне комитединиң даргазы С.О. Ондар, Иштики херектер яамызындан В.О. Дарыма, Тыва телерадиокомпаниядан Р.В. Тас-оол, ТКУ-дан оон ректору Н.Р. Дубровский, Тыванын Каайлы черинден Б.Цой, Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүне комитединден В.И. Глушенков, Россияның интеллигентилер конгрезиндеи оон Тывада салбырының даргазы В.В. Заиха олар ат салганнар.

Тыванын дириг бойдузун камгалаар талазы-биле хөй-ниити чөпшээрежилгезиниң керээзиниң протоколунга бүдүрүлгелер, албан, организацияларның удуртукчуларыбиле ат салыышкыны амдаа уламчылавышаан.

ТЫВАНЫҢ САРЫГ-КУНДУЗУ

Тыванын дириг амытаннарының аразында онзагай черни ээлеп турар Тыванын сарыг-кундузун эртем езу-биле өөренип көөр болгаш оларның баш санын өстүреринин тускай программазын "Азас" заповеднигиниң баштаар чериниң дилээн езугаар Киров хоорайда профессор Житков аттыг анныыр ажыл-агыйының эртемшинчилел институтунуң ажылдакчызы эртемден А.П. Савельев ажылдап кылган.

Бо программаны ажылдап кылырынга акша-хөренги талазы-биле дузаны Тыванын эртем болгаш өөредилге черлериниң комитеди киирген. 1996 чылда ажылдап кылган программаны акшаландырыышкынның багайындан 1997 чылда боттандырып эгелээн. Программаның эге чадазы кылдыр "Азас" заповеднигиниң 1986 чылдан бээр чыл санында кылып келгени сарыг-кундустарның учет ажылдарын киирген. 1998 чылдан эгелеп А.П. Савельевтиң дорт удуртулгазы-биле заповедниктиң эртем салбырының ажылдакчызы В.В. Унжаков, Германиядан келген эртемден доктор М.Штуббе, оон дузалакчызы А.Штуббе, заповедниктиң инспекторлары В.Я. Севек, А.В. Постухов бир улуг бөлүк экспедиция болуп алгаш, Тыванын сарыг-кундустарынга моон мурнунда чорудуп көрбээн шинчилелдерни кылганнар.

Олар 1998 чылда ниитизи-биле 36 кундустарны диригге туткаш, кулактарынга санныг демир демдектерни салганнар, ханының, сидиниң, мыяның анализтерин, кеш даштының курттарын чыып, геветиктиг шинчилгелер кылыры-биле кеш союндактарын алган. Бо ажылдарны саазынга бижиирге белени кончуг ышкаш сагындырар, херек кырында хөй кижи санныг экспедиция ай ажыг үеде кылып чорутканнар. Олар дүне-хүндүс дивейн, шудургу ажылдаанар.

Сарыг-кундустар аажок оваарымчалыг амытаннар, одарлап үнерде ижээнинден кежээ үнер үезинде үнерлер, оон караңгылааже одарлаарлар. Ол үеде кундустарны диригге тударының кончуг эки үези. Моторлуг хеме-биле кончуг оожум эжиндирип чорааш, фара азы күштүг фонарьбиле чырыдып чорааш, кундустуң караан көзүлбестеди чырыдыпкаш, кыскашбиле хаптап тудуп алыр. Тудуп алган кундусту дугаарлааш, тудуп алган черинге база ындыг дугаарны кадап каар. Кажан анализтер алдынган соонда, кундустарны дугаарлар езугаар тудуп алган черлеринге салыр. Үстүнде бижээним анализтерни алырда, кундустарны бүдүн хүн иштинде улуг шааараш демир клеткалар иштинге тудар.

Кундустар талазы-биле эртемден А.П. Савельевтиң чугаазы-биле алырга, Тыванын кундустары аажок чааш, оожум кундустар деп түүнеп турар. Сарыг-кундустуң бажының сөөгүнүң тургузуу, даштыкы хевир-дүрзүзү, ижиншөйүнү курттары-биле Американың кундузунга дөмей, хан тургузуунуң талазы-биле (геветика) Европа кундузунга дөмейлежир; ынчангаш ол кундустардан онзагай черни ээлеп, тускай хевириниң кундузу бооп данзылаттынган.

Тыванын сарыг-кундузунуң кудуруу чолдак, калбак болгаш төнчүзү ыргак. Ындыг хевирлиг кудурук кундустарнын дүрген агымныг тайга хемвериниге амыдырап-чурттаарынга кончуг таарымчалыг бооп турар. Кудуруунуң тургузуу-биле Тыванын кундустары кайы-даа кундустарга дөмейлешпестер.

Диригге туткаш шинчилээн кундустарнын 32 хуузунуң төш адаанда улуг эвес черде ак дүктерлиг болганнар. Дөрт даваннарының тавангайларының 98 хуузу ак. Америка болгаш Европа кундустарында ындыг им демдектер кончуг ховар. Тыванын кундустарының эн-не кол ылгалы—кадыг, дошкуң бойдустуг черге өзүп, бодунуң амгы хевирин оскунмайн турарында. Ынчангаш салдынган программаның кол сорулгазы—Тыванын кундустарын хайнакташтырбайн, ыраг боттарын өөренип көөрү, хан төрелдежишкининиң кайы хире багай салдар чедирип турарын шинчилээри бооп турар.

1999 чылда үстүнде бижээним экспедиция программа езугаар бодунуң ажылын уламчылааннар. Олар эрткен чылын шинчилеттинмээн 26 кундусту диригге тудуп, чогуур ажылдарны кылганнар. Ниитизи-биле 42 кундусту тутканнар, оларның аразында 16 кундус эрткен чылгы шинчилелге киргеи им демдектерлиг кундустар болган. Бо ийи чылда ниитизи-биле 62 кундус чогуур шинчилгелерни эртип, им демдектерлиг болганнар. Ол дээрге Азас хем иштинин кундустарының 83 хуузу болуп турар. Бо чорудуп келген ажылдарнын түүнели-биле алырга, кундустарның чаш төлү кончуг ээээш бооп турар. Бүгү кыс кундустарның саны-биле алырга, 13-ле хуу. Оларның бир хар ашкыжеге чежези артары билдинмес.

Кундустарның чаш төлүнге улуг когаралды Азас хемнин аажок улуг бел деп балыктары чедирип турар деп санап турар. Эртемденнер шинчилел кылыры-биле улуг белди туткаш, (15 кг) иштин чара кезип көөрге, кундус оолдарының кежиниң дүктери, сөөктери бар болган. Улуг кундустарның дайзыннары база бар. Олар дээрге бөрүлер-биле адыглар. Күзүн кундустар чем белеткеп турда, сугже оруун үзе киргеш, тудуп чиптер. Күзүн чем курлавырлаарының үези кундустарга эн-не айылдыг үе бооп турар. 14 мүн чыл бурунгаар Азас хемниң оргулаажы улуг дошка бастырган чыткан деп, эртемденнер шинчилелди кылган.Оон соонда агаар-бойдус чылыырга, тус черниң сарыг-кундустары кайыын тыптып келген деп айтырыг амгы бо үеде эртемденнерге баажызы билдинмес тывызык бооп артпышаан.

Келир 2000 чылдан эгелеп акшаландырыышкын эки болур болза, кундустарны өзүп көвүдээриге таарымчалыг черлерже көжүрүп эгелээр бис. Бо ажыл эн-не харыысалгалыг, акша-хөренги хөй негеттинер, ынчангаш Тыванын эртем болгаш өөредилге черлериниң комитединге, ТР-ниң Долгандыр хүрээлел камгалаар талазы-биле күркомитетке улуг дилээвис: — "Азас" заповеднигиниң "Тыванын сарыг-кундузу" деп программабиле кылып чорудуп турар ажылдарын үнелеп көрүп, акша-хөренги-биле дузаны көргүзери.

Кожа-хелбээ чурттап чоруур кожуунварывыс чонунга (Каа-Хем, Бии-Хем, Кызыл) баш бурунгаар диледнивис: турум черге чурттап турган анчыгаштарны өске черже күш-биле көжүрүп кааргa, оларның аразында төрээн черин дилеп, улчуп чоруп бээрлери база бар болгай. Ынчангаш кожуунварынар девискээринге кундус деп анчыгаш тыптып келзе, бисче дынвадырынарны диледивис. Ол ышкаш кундустун өлгеи сөөгүнге-даа таварышсынарза, бисче бижинер. Бир эвес кундустун кулаанда санныг им демдек бар болза, ону ыяп бисче чагаа хавынга суккаш, допчу бижилгени кылгаш, чорудунар. Ындыг тывыштын ээлеринге бис тускай шаналды бээр бис. Төрээн Тывавыстын адын эдилээн анчыгажывыс "Тыванын сарыг-кундузун" хайгаарап камгалажынар! Оларны эчизинге чедир өөренип көөрүнге дузалажынар. Сарыг-кундус — бургаи аны, ынчангаш ону өлүре бербенер. Өгбелеривистин сарыг-кундуска дээп болбас деп чагып чорааи чаагай чанчылдарын үревээлинер.

Өгбелеринин чугаазы-биле алырга, ындыг: бир эвес кундус өлүрер болза, ол кижиниң бир чоок хан төрелин кундустуң орнунга алдыы оранче аппаар дээр. Сарыг-кундустуң бүдүн өг-бүлезин узуткаан кижи болза, оон чангыс-даа хан төрээн чоок улустары диригге артпас, боду сарыг-кундустуң одура хемирип кааны ыяжының төжээ дег куурара када берген чоруур деп өгбелериниң салгалдан салгалче угаадып, дамчыдып келгенин утпаалы. Ол-даа шын боор, оваарнынар. Бистиң адрезивис: Тожу кожуун, Тоора-Хем суур, заповедник "Азас".

Владимир КОЛ,
"Азас" заповедниктиң директору.

КЕРЭЭНИ ЧАРГАН

Долгандыр турар дириг бойдусту камгалаар талазы-биле ТР-ниң Долгандыр хүрээлелди камгалаар талазы-биле күрүне комитеди, будда шажынның төп организациязы "ТР-ниң Камбы-лама" эргелели-биле керээни чарган. Ол дээрге хөй-ниити керээзинге каттыжып киргениниң база бир кол документизи болур.

Бойдус камгалалының күрүне удуртукчузу-биле будда хөй-ниити организациязының аразында чардынган керээ дээрге, орта республиканың чурттакчы чонунуң хөй кезии киржир дээрзиниң демдээ болур. Будда өөредиин езугаар алырга, дириг амытан бүрүзү канчаар турган-дыр, ынчаар камгалаттынган турар ужурлуг. Кижиниң өзүлдези болгаш бойдус камгалалы будда өөредиинин стратегтиг сорулгазынга дүгжүп турар болганда, бойдус камгалалының организациязы-биле чардынган керээниң кол сорулгазы чаңгыс.

Дириг бойдусту камгалаарының талазы-биле салдынган кыйгырыг эки үре-түүнелди көргүзерин чедип алыр дээр болза, орта будда өөредиин шын угаадып, шиңгээдип алыр ужурлуг бис. Кады ажылдажылганың кол угланыышкыны, чөпшээрежилгеде айыттынганы ышкаш, будда философиязының бойдус камгалалының талазы-биле чаңчылчаан чурумнарын эртемге үндезилеп тургузары — эң кол сорулгаларның бирээзи. Оон кол чурумнары республиканың чурттакчы чонунуң чаңчылдары болгаш езулалдары-биле тудуш харылзаалыг болуп турары. Ол дээрге экологтуг билиг бээриниң кол угланыышкыны болгаш чонунуң экологтуг болгаш сагыш-сеткил культуразын бедидеринге ужур-дузалыг.

Чөпшээрежилге кежигүннериниң кол сорулгазы — бойдусту хереглелге болгаш ажыктыг кылдыр ажыглаарын соксадыр болгаш дириг бойдус дээш харыысалгалыг болбушаан, кижи төрелгетениң келир үеде салгалынга ону камгалаар болгаш кадагалаар ужурлуг бис. Бир эвес сеткилдиң арыындан угаанныг хөделир болзувусса, ону чедип алырының оруктары тыпты бээр.

Арынны Сергей ХЕРТЕК белетээн.

Бодалдар боошкуну

ЭРТКЕН ҮЕНИ САГЫНМЫШААН...

Чөптүг сөстө буруу чок
Чөрөмеде сөөк чок.
(Үлөгер домак).

КНО-нуң санап турары-биле алырга, чер кырында сарыг, ак, кара расаларда катай 5 муң нация (аймак-сөөк) бар. Оларның ниити саны 6 млрд. ажыг болгаш 200 күрүнедө чурттап турар. Дооступ турар чәрби чүс чылывысты чон "Улуг вөк" деп адаар. Улуг дайыннар, әртем-техникада улуг чедишкиннер, бойдуста улуг халаптар, улустар арызында улуг найырал бо чүс чылда болган. Бо чүс чыл нация бүрүзүнге улуг салдарны чедиргени чугаажок. Нациялар аажы-чаң, культура, депшилге талазы-биле бот-боттарындан ылгалдыг-даа болза, аразында найыралдажып, бот-боттарынга үлегер болчуп чоруур.

ООҢ КӨСКУ ХЕРЕЧИЗИ тываларның чәрби чүс чылда бурунгаар кылган улуг базымы болур. Ооң әгезинде амыдыралывысбиле бөгүнгү амыдыралывысты деннәәр аргажок ылгалдыг. Социал, экономика, политика талазы-биле кылган депшилгелиг үүлдеривис хөй. Бо дугайын бижиир дизе, хөй үе негеттинер, бүдүн ном бижиттинер. Ону боттарывыс-ла сайгарып көрүп тур бис. Ындыг-даа болза, чедир кылдынмаан, чедир бодаваан үүлдеривис, четпестеривис әвәәш әвес. Төөгүде калбак, делгем, чазаглыг, дорт орук кайда боорул аан. Айтырыг бүрүзүн демниг, бодамчалыг шиитпирлеп аары чугула.

"Тыва нация моон соңгаар турар бе, турбас бе" деп, айтырыг салдынып турар апарган. "50 хире чыл әрткенде, тыва кижилер төнүп хораар, тыва нация турбас" дәәр "әртемденнер" база бар апаргын. Ындыг үүве турбас-даа, болбас-даа болза, хат чокта сиген бажы шимчевес дәәри ышкаш, дөстүг черден, боттарывыстың багывыстан бо айтырыг, бо чугаа үнүп келгени билдингир. Тыва — бурунгу культураның чурту, тыва чон бот-амыдыралдыг бурунгу биче буурай чон. Кандыг-даа нацияның алдар ады ооң әвәәш азы хөй санында әвес, а ооң культуразында, бот-башкарылгазында, бот-миннииишкининде, чаңгыс әвилелдиинде, нациязынга әргежок чугула херек үүлдерни медерелдии-биле билиринде, ол дәәш турчурунда деп бодаар мен. Тыва кижилер даштыкы овур-хевири, чаражы, дурт-сын талазы-биле делегейде бедик черде турар болгай бис. Тыва кижилер талантылыг, өөреницчел (угаан талазыбиле улуг дәәрим ол) чонна болгай. Шаанда "коммунизм" үезинде капитализм әртпәәнивиске хомудап, боттарывысты арай сайзырал чок деп турган болгай бис. Ол өкпелеп чораан үевис бо әвес бе? Кижини кәәргевес, кижини үүгле шылгаар үе келгени бо. Шыдаар болзуңза, бай, тодуг сен, чалгаараар болзуңза, кул сен.

УГААНЫВЫС АРЫГЛАНДЫР СИЛГЭЭШ, "оттур" үе келген, чаа үзел-бодалдарже, чаа көрүштерже кирер, чаартыкчы езу-биле амыдыралдың бүгү талазын көөр үе келген. Бөдүүн араттан әгеләәш, улуг сайытка чедир "өпеязыг" чаңдан уштунар херек. Арай-ла "оттуп" чадап турар хевирлиг бис. "Коммунизм" үезинде төрүп алган төлүвүстүң адын безин адай албас апарган "чассыг" турдувус. Өскәәртен келген кижилер биске боттарының аттарын даңзылап алган, ол-бо атты сүмеләәр турду. А бис дужа-келбижеле чаш чараш төлүвүске хамаанчок-ла аттарны тыпсып бәәр турдувус. Ам-даа ындыг бис. Кижиниң ады — нациязының ады, нациязының төлөөзи, чоргааралы-дыр. Мәәң уруум Москвага семинарлап чеде бәәрге ында семинар әрттирип турган кижилер уруумнуң тыва адын, фамилиязын адазының адын дыка магадап сонуургаан болганнар. "Мындыг онза фамилия, ат чер-ле дыңнап көрбәән бис, чүү деп нациял, кайыын келди?" деп айтырып, пат турганнар-дыр.

КИЖИНИҢ НАЦИЯЗЫ бир аңгы, а ады өске нацияныы боорга, дыка әпчок, чараш әвес. Ылангыя бистер тывалар шуут әлдеп, хөктүг улус бис. Бодувустуң чараш тыва аттарывыс турбуже чүге өске нация ады-биле адаар бис. Азы тыва әвес, өске нация болуксап турарывыс ол бе? Аттарын тыва ат-биле адап ап турар орустар татарлар немецтер, якуттар, ... көрген силер бе? Владимир Иванович, Екатерина Николаевна дәән чижектиг тывалар әндерик. Шуут хөктүг аттыг тывалар бар: Аптека, Аэродром, Жуков, Колхоз, ...дәәш-ле баар. Атты чогаадып аар апарганывыс база бар: Сылдыс, Шолбан Чыжыргана, Чодураа, Чес, Хүлер...

"Коммунизм" (ССРӘ) үезинде чаа төрүттүнген бичии кижиге херечилел кылдырып аар дәәш көдәә Советке (хоорай-даа Совединге) чеде бәәрге, моон аттан шилип ал дәәш, орус аттар даңзызы салып бәәр турган. Оон бир-ле атты шилип алгаш, документизин кылдырып аар. Ол атты, ылангыя кырган ада-иези адап шыдавас, утказын-даа билбес, үүү улустуң адыл бо дәәр.

ФАМИЛИЯ — салгалдан салгал дамчып чоруур төрел бөлүктүң ниити адыдыр: Монгуш, Оюн, Сат... Ону өг-бүленің ниити ады деп база санап турар: Оюннарның өг-бүлези. Кижиниң хуу адынга (Комбу) фамилиязын (Соян) адазының адын (Серәәевич) немеп бижиир. Бо дугайын школадан әгеләәш ниити чонга билиндирип өөредири чугула деп бодаар мен. Суму, хоорай чагыргаларынга тыва аттарның, фамилияларның даңзызын тургузары чугула апарган. Чүге дәәрге амгы үениң кижилери (тывалар) боттарының фамилияларын, аттарын ылгап билбес, угунтөөгүзүн билбес-тир. Әр аттар — Доржу, Комбу, Соржу, Кара-оол... Кыс аттар—Оюу, Севил, Оюмаа, Чаймаа, Кара-кыс дәәш-ле баар. Фамилиялар: Донгак, Иргит, Куулар, Күжүгет дәән ышкаш.

КИЖИЛЕР АТТАРЫНДАН АҢГЫДА, төрәән черлеривис аттарын база будап, соора адап, бижип турар апарган бис. Чижәә: Аъргалыг—Арголик, Шагаан-Арыг—Шагонар болгаш оон-даа өске. Бо-ла бүгү шын әвес бижимелдерни "чуура шапкаш", октаптар үүве дийин. Бо-ла хевәәр ат-фамилиявысты будап, төрәән черивистің ат-сывын соора бижидип турар болзувусса, бистің тыва дылывыс канчап сайзыраарыл, канчап күрүне дылы болурул?! Төөгүвүс канчап будалчак чокка сайзыраарыл?! Кижиде чугула херек үш үүве бар. Ол: төрәән чурту, төрәән дылы, төрәән чону. Политикада кол черни нациялар айтыры әжелеп турар. Бо әртип турар XX-ги чүс чылда бурунгаар базымнарны кылган-даа болзувусса, политика талазы-биле билиивис ам-даа кошкак. Чаа-ла сайзырап орар талантылыг чараш тыва нациявысты шала куду көөр, ооң чаңгыс әп-сеткилдиг бооп өзүп сайзыраарынче кичәәнгей салбас хөөннер чамдыктарывыста бар. Бир аныяк тыва кижини бедик албан-дужаалче соңгаан соонда, оон журналист "Кым деп политиктн, удуртукчуну үнеләәр силер?" деп айтырыг салды.

— Рузвельт ышкаш шыырак удуртукчу Тывага бир шагда тыпты бәәр ирги бе?— деп кайы-бир шагда "кызыл-дустай берген" америк президентини адап дүжүрдү. Та, чүзүн көргүзер деп бодааны ол. Ындыг харыыга арайла таарышпас-тыр мен. Тыва чону дәәш уйгу-дыжын бодавайн, ажылдап чораннар, чоруурлар Тываның хоорай, суур бүрүзүнде әндерик. Ындыг хевирлиг харыы бәәр кижилер национал чоргааралын, политиктиг билиин бедидер болза эки. Тываның төлептиг оолдар, кыстарының аттарын утпайн, олардан үлегер-чижекти алыры кижи бүрүзүнге ажыктыг. Нацияның ат-алдарын көдүрер дизе, бирле дугаарында, ооң удуртукчузунуң ат-алдарын көдүрер херек. Тывалар бичии арбан даргазындан әгеләәш, улуг удуртукчуларга чедир кончуг хүндүлүүр чораан. Ындыг чорук удуртукчу кижиниң хей-аъдынга, ооң ажылдаарынга дөгүм болур. Күрүне удуртукчузунуң ат-алдары көдүрүлген тудум-на, ооң нациязының ады база көдүрлүр апаар. ТАР үезинде мынчаар ырлажып турган:

"...Чөчек ышкаш хөгжүп
ор бис
Четтирдивис, башкы
Тока..."

Бо дәәрге бир бүдүн чон, нация барын көргүзүп турар хей-аъттыг ыры-дыр.

Амгы үеде удуртукчу кижиже халдаар, харын-даа бүдүн нация чонну безин бактаар бужар чорук Саян артындан келген үүве бо. Чамдык тывалар өскенің бак аргазын ажыглап, Тыва Чазакче халдап, чоннуң 71 ажыг хуузунуң соңгуп алганы Президентизинче халдаашкын кылып, чамдык орус дылда үнүп турар хуу солуннарже үүве бижип турары окта шын әвес чорук бооп турар. Бо бүгү тыва чонну бактап турары болгаш демократия үезинде чурттап турарывысты уттуп алганы ол. Шак ындыг шаарланчак ийи-чаңгыс анархистерни тыва чон билип турар.

БИСТИҢ ПРЕЗИДЕНТИВИС, ЧАЗААВЫС баштыңчызы Ш. Д. Ооржактың ады чүгле Тывада, Россияда әвес, а делегейде база сураглыг политик, күрүне баштыңчызы деп билдинип турары дәәрге, тыва нацияның база делегейге билдинип, алдаржып турары-дыр. Ш. Д. Ооржактың портредин кылгаш, Чазак бажынынга, хоорай, суму чагыргаларының төптеринге, өөредилге, культура, бүдүрүлге, албан, организация черлеринге азары чугула деп санаар мен.

Чаа демократия үезинде аныяктарны кижизидер деп, чугула айтырыг тургустунуп турар. Бир-ле дугаарында, ол чаа кижини политика талазы-биле чепсеглээр херек. Ынчангаш школаларга, ортумак, дәәди өөредилге черлеринге политиктиг өөредилгени организастаары чугула деп санаар мен. Бо ажылды чон ортузунга база организастаары чугула. Амгы үеде делегейниң әвәәш санныг чоннарының 10 (1995—2004) чылы чоруп турар болгай. Ооң чартыы дооступ турар. Бо делегей чергелиг улуг ажылдың тыва нацияга кайы хире ажыктыг бооп турарының дугайында харыысалгалыг эштерниң кылып турар ажылдарын солун дамчыштыр дыңнаары солун, ажыктыг деп санаар мен.

Уван-оол МОНГУШ.
Күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай.

Мөөрей

ӨЗҮП ОРАР ХӨГЖҮМЧҮЛЕР ХӨЙ

Кызылдың уран үүл училищезинге республиканың уран үүл школаларының чурулга, танцы-сам болгаш тыва улустуң хөгжүм хөрекселдеринге "Уран үүл челәәжи-2000" деп фестиваль-көрүлде әрткен.

Ниитизи-биле 9 кожуундан болгаш Кызыл хоорайдан 31 күүседикчи, 6 ансамбль болгаш 2 оркестр киришкен. Ийи хүн үргүлчүләән көрүлдениң түннелинде, улуг класстардан II-ги чергениң дипломун болгаш өртектиг белектерни Сымчан-оол Кара (РУШ, 4 кл. чадаган), Ховалыг Эдик (Өвүр, 4 кл. лимби), III-кү чергениң шаңналдарын Чымба Алена (РУШ, 4. кл. бызаанчы), Чүдүк Сайлаң (Бай-Тайга, 4 кл. чадаган) чаалап алганнар. Бичии класстардан II-ги чергениң диплом болгаш өртектиг белектерни Шойдан Милана (РУШ, чадаган, 2 кл.), Агбаан Орлан (Өвүр, 2 кл. лимби), Норбу Алдын-Белек (РУШ, дошпулуур) болгаш өскелерге-даа шаңналдарны тывыскан.

Ансамбльдерден "Чедер" (Целинное), Таңдыдан уруглар, Эрзинден оолдар ансамбльдери, Бай-Тайгадан бичии уруглар бөлүү, Тес-Хем болгаш Мөңгүн-Тайгадан оолдар бөлүктери, Кызылдың 5 дугаар школазының фольклор бөлүү чараш ырлап, ойнап, боттарының кеткен идик-хеви-биле ылгалып, белеткелдиин бадыткааннар.

Оркестрлерден Сукпактың уран үүл школазының оркестри (удуртукчузу Ш. М. Серен-оол) I-ги черни, республиканың уран үүл школазының оркестри (удуртукчузу М. Б. Ховалыг) II-ги черни алган. Эки түннелди көргүскен башкылар Ж. Мягмасүрен, М. Ховалыг (РУШ), С. Ойдупаа (Тәәли), А. Комбу (Өвүр) база шаңналдарга төлептиг болганнар.

Бо көрүлдеден алгаш көөрге, уруглар үүгле классиктиг аялгаларны әвес, а тыва, моол, бурят улустуң аялгаларын, тыва аянга бажәән үүлдерин күүсеткеннер. Көрүлдениң кол негелдези — киржикчи бүрүзү бо үүлдүң авторунуң бижәәни "Сактыышкын" деп аялгазын күүседири. Үстүнде айытынган шаңналдан көрүп тур силер, I-ги чергениң шаңналын күүседикчилериң чедип албааны дәәрге-ле, көрүлдеге ниитизиби-ле кошкак белеткенгенин көргүзүп турары бо. База ол ышкаш уругларның ойнап турар хөгжүм хөрекселдериниң амгы үеде берге байдалда келгенин бо көрүлде херечилеп турар. Тыва хөгжүмге ам-даа улай өөредир дәәр болза, ону ам-даа эде көрүп, сайзырадып, республика чергелиг тыва хөгжүм хөрекселдери кылыр мастерлер аразынга көрүлде әрттирери чугула деп бодаар мен. Бо көрүлдени республиканың уран үүлүнүң методиктиг кабинединиң ажылдакчылары база оларның деткикчилери "Ткани" магазин, ресторан "Эне-Сай", чурукчулар А Барынмаа Н. Саая, республиканың Улусчу чогаадылга төвү болгаш Кызылдың уран үүл училищезинің тыва хөгжүм хөрекселдериниң салбыры әрттирген. Кожууннар чагыргалары уран үүл школаларынче сагыш салып, чылда чаңгыс катап болур уругларның уран үүлге күжүн шенежир көрүлдезин деткиринче кыйгырып тур мен. Утпаалыңар олар келир үениң кадрлары-дыр. Тыва уран үүлдү "үстүкү" даргалар тооп көрбези хомуданчыг. Үе чеже-даа берге болза, уругларның талантызы черле читпес дәәрзинге бүзүреп, оларга ам-даа улуг чедишкиннерни күзедим!

Сергей БАДЫРАА,
Тыванын
Композиторлар
әвилелиниң даргазы.

Санал

БӨРГҮН УШТУР...

Сүлдеде аъттыг кижини чеен чүкче үнген хүнче уткуштур халдып орар деп билип турар бис. Саян артындан келген чамдык улустар чазак, парламент бажыңнарында азып каан сүлделарже көрүп алган әпчок сөстөр чугаалагылаан болгулаар. Улуг назылыг өөрүм болур орус дылдыг ашактар-биле ажылым аайы-биле ала-чайгаар хөөрежир ужурга таваржыр мен.

Олар менден чоннуң сеткилин чажырбас, хөйнүң өмүнәәзинден бодалдарын төө каап бәәр улус. Тыванын сүлдезинде аъттыг кижиниң амгы тываларга дөмейлешпезин, чаңгыс талалыын, бөргүнге шуут таарышпаанын чугаалаарлар. Бөргүнде чиңзе бе, халаңнадып алган үүзүл? Бо үениң аныяктарынга хамаанчок, улуг назылыг тываларга орта билдинмес.

Сүлдени база үениң аайы-биле сайзыратса. Мен бодаарымга, чарыш аъды мунган келир үевис, бичии оолдан чураан болза, тываларга-даа, орустарга-даа тааржыр хевирлиг. Бир-тәә, үргүлчү кады чурттаар, чурттап келген болганывыста, орус дылдыг чоннарның сеткилин, үзел-бодалдарын база өөренип көөр апаар бис. А ыдык ырывыс гимнге хамаарыштыр, В. Көкоолдун "Байлак чуртум" деп ырызының аялгазынга тааржыр сөстерден чогааткаш, хөгжүм үделгезинге хомус азы дүнгүрнү киирип, чараштыр хоюглаза эки боор деп саналдыг мен. Орус дылдыглар ол аялганы аажок чарашсынар, а сүлдеде кижиниң бөргүн уштур дижирлер. Ынчангаш бо-даа кончуг чөптүг бодалдар болгаш күзелдер-дир деп санаар-дыр мен.

Хөртек ЛЕНОВ.
Кызыл хоорай.

Спорт болгаш үе-чергелеривис

ЧҮГҮРҮК КИЖИ

Спорт — мәәң амыдыралымның бир көзәә. Бодум үем тыва оолдарның сайзыралының аайы-биле әрте чашкы-даа, чалыы назынның хып дәән үелеринде-даа Чаатымның чайындылаан дожунга конькилеп, хоккей ойнап, төрәән черимниң чоргааралдыг чурумалы болур бедик, чаагай Чалама даандан чүңгулап, хекдаваннарлыг, теннис-хараганнарлыг Чодураамның ховуларынга чаржып, волейбол, баскетбол ойнап, хүрежип өскен бис.

Ол бүгүден сонуургалым чаа тырткан спорт хевирлери: волейбол, тыва хүреш, шыдыраа. Спорт талазыбиле хей-ле солун үүлдерни сактып арткан мен. Оларның аразында кончут солун спортчуларга таварышкылаан уттундурбас үелерим бар.

Иртыш хемниң эриинде чапты берген чыдар миллион ажыг чурттакчылыг Омск хоорайга совет-партия школазынга өөренип тура, ССРӘ-нин спорт мастери Виталий Цешковский деп тренер-биле шыдыраалап чораан мен. Ол, мен өөредилгемни 1973 чылда доозуп турумда, РСФСР-ниң Омскиге болган шыдыраа маргылдаазынга чемпионнап каан. Ынчан ооң соонда алдарлыг шыдыраачылар, гроссмейстерлер Виктор Корчной, Лев Полугаевский суглар арткан үүве. В. Цешковский-биле Омск соонда әләән чылдар әрте бергенде, А. М. Горький аттыг чогаалчылар институдунга өөренип турган, ССРӘ-ниң 50 дугаар шыдыраа чемпионады Москваның Төп шыдыраа клувунга бооп турда, көрүкчү болуп ужуражыр аргалыг болдум. Бир дугаар хүнделе, чемпионат төңгүже "Советский спорт" солуннуң төлөәзи кылдыр маргылдаа көөр чөпшәәрелдиг турган мен. В. Цешковскийге әш нүүрү-биле ужуражып, чедишкиннерни күәәзи мен. Ынчан ат-сураа шыдыраа делегейинге алгый берген әжим: "Соңгузу хүн делегей чемпиону Анатолий Карповка сени ужураштырайн бе?"— диди.

Ындыг аас-кежии турар әвес, өөрәәним аажок. Аңаа бодум ыяк белеткенип алган мен. Кады өөренип турарым азербайджан шүлүкчү фотограф Мафтун Машаллахты улуг өртектиг билет садып алгаш, әдертип алган мен. Маргылдаа ортан үезинде, удурланыкчызы узадыр боданып орар аразында, А. Карпов шыдыраа столундан әләән ырады кылаштай бәәр үезинде В. Цешковский мени чедипкеш, базыпкан.

— Анатолий Евгениевич, командамның сес дугаар столунуң ойнакчызыдыр. Тыва кижи, бирги разрядчы шыдыраачы. Таныжып көрүнер — деп бо.

Ужуражылгавыс канчаар әрткени чугаалаттынмас. Ындыг сураглыг кижи-биле ужуражыры сүрәәденчиг-даа, дувуренчиг-даа чорду. Хол тутчуп хөөрежир аргалыг болган бис. Аажок чазык, чугаакыр кижи болду. Бодунуң "Шыдыраа стратегиязының тургузуу" деп номунга автограф ат салып берди. Бодум, Тыва деп үүү черил, тывалар бурун төөгүвүстен, тоолдарывыстан шыдыраачы улус бис деп үвени чугаалап күш четтигипкен мен.

Ооң соонда дүне эжим азербайджан Мафтун хөй янзы фото-чуруктарын парлап эккелди. Ында А. Карпов-биле каш янзы ужуражып турар болдувус. Әртенинде институтка ол чуруктар өөрүвүс, башкыларывыс холдарынга дүг дәән. Мафтун катап-катап үндүрүп-ле турар кижи. Бистің институтка ол ужуражылга база бир солун болуушкун болганын эскерген мен. Орус чоннуң чоргааралдыг оглу, делегей чемпиону, сураглыг шыдыраачы-биле ынчаар ужурашкан мен.

Ам төрәән номчукчуларымга сонуургадыр ужуражылгам — база бир кайгамчык **кижи**, тулган үүгүрүк тыва әр, Россияның ийи дакпыр чемпиону! Кандыг-бир хүреш хевиринге азы ча адарынга әвес, а чиик атлетикага, маңнаарынга аан.

Әрес-оол Ооржакович Хаажыкты чон иштики херектер шугумунуң хоочун ажылдакчызы деп билир. Ылангыя орукчулар, чолаачылар. Ол аныяндан КАИ, хамааты автоинспекциязының ажылдакчызы. Мен хуумда Әрес-оол Ооржаковичиниң эгиннеринге үш биче сылдыстар чайнап чоруур шаандан билир мен. Ажылынга кончуг-ла бердинген, ынак, чоргааралдыг кижи. Бо ажылынга анаа инспектордан әгеләәш, кончуг узун, узак орукту әрткен, ам эгиннер кырында полковниктиң үш улуг сылдыстары чайнаан, ИХЯ-ның Орук шимчәәшкининиң айыыл чок чоруун болдурбазының күрүне инспекциязының начальниги болуп ажылдап чоруур.

Әрес-оол Ооржаковичиниң артында узун спортчу орук база изелип арткан. Аныяндан хандыкшааны "спорттуң хааны" дижири хевиринге маңнаарынга хөлчок бердинген. Ол маңнаарынга янзы-бүрү хемчәәлдерни шилип ап, ырак-узак-даа дивейн, чолдак-кыска-даа хемчәәлдерге күжүн шенеп чаңчыккан.

1998 чылда Россияның хоочун спортчулары чыглып кәәп адааннашканнар. Аңаа Әрес-оол Ооржакович кымга-даа четтирбейн бодунуң ынак хемчәәлинге чемпионнап каан. Ә. О. Хаажык ол маргылдаадан улаштыр чоруткаш, Европаның шыырак спортчуларының аразынга турупкаш, олардан мөңгүн медальды чаалап эккелген. Ам орук улам узап, бүгү делегей оюннарынга чедирген. Аңаа бичежек сынныг, чолдаксымаар буттарлыг-даа болза, спортчу тура-соруу үерлеп чалгаан Улуг-Хем дег болган тыва полковник кымга-даа четтирбейн барган!

Чамдык кижилер "Бо черле үүү болду, Хаажыктың моозу согур душ болган таварылга әвеспе" деп-даа турганнар. А Әрес-оол Ооржакович бир баскан будун көзүнмейн, ийигизин улам дидим бурунгаар базып, 1999 чылда "содак-шудаан" улам хере тыртып, "спорттуң хааны" маргылдааларже катап база чорупкан.

1500 метр. Бүдүн болгаш чартык километр чер. Россияның ужур чок үүгүрүктери шүгдүнүпкен турганнар. "Че!" деп, медәә-даа үнген. Кара-сәәктен кашпагайлар сидирт-ле дәәннер. Бир километрни әртип чорааш көөрге, дужунда каш-ла кижи. Базымнарын улам херген. Дужунда үш кижи. База хере баскылапкан. Хая көрген —үүгле чаасканн... Россияның база катап чемпиону!

Ол тиилелге Әрес-оол Ооржаковичини Европадан далай кежир Англияга чедирген. Гейтсхед деп англи хоорай. Бежен хардан улуг назылыг чадаг чарышчылар 81 кижи. 1500 метр. Чартык шүүлде хаалыш. Олардан 11 эки түннелдиглер шилиттинген. Оларның аразында — Хаажык. Маргылдааның төнчүзү — финал. Бүдүн болгаш чартык километрге чер-делегейниң он бир кашпагайы хартыгаландыр үнгеннер. 4 минута әрткен. Барык шупту деңнеп. 4 минута 16 секунда чивеш дәән. Англи спортчу уштa халаан. Алдын медаль. База чаңгыс-ла борбак секунда болгаш 17 секунда чартыы — Финляндия чурттуг спортчу оруун дооскан —мөңгүн медаль. Ооң соонда бир секунданың безин чартыының 00,45 чартык секундазы 4 минута 47 секунда чартыы үени чидирип, кыска сынныг, аксымаар арынныг, эрин салдыг спортчу маннап әрткен. Танып кааннар, әрткен чылын делегей оюннуң тиилекчизи Россияның тывазы — Ә. О. Хаажык. Ол-дур, узак аът дег узун тынштыг тыва спортчу хүлер медальдың ээзи болган! Англи дылда үүктер-биле синлбәән хүлер медаль. Адышка салырга, артында салам, аартылаш дәәр. Үнелиг әртинени, Хаажыктың спортчу дериниң бодаратканы шаңналды тудуп, суйбап, таалап, чаптап ор мен.

Холумда ол кайгамчыктыг улуг, аар өртектиг делегей спортунуң дәәди шаңналы, а сагыжымда хүләәнген ажыл-албанынга бердинген, узун оруктуг, иштики херектер албанының полковниги, бүгү назынын спортка бараалгаткан узак спортчу назынныг, Россияның ийи дакпыр чемпиону, делегейниң сураглыг спортчузу, тыва чоннуң чоргаар оглу, биче сеткилдиг, кайгамчык узак кижи — Ә. О. Хаажык.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ,
чогаалчы.

ТЕЛЕФОН-БИЛЕ ХАРЫЛЗАА

Кызыл хоорайның хүндүлүг чурттакчылары!

Зона аайы-биле автоматтыг харылзааның ачы-дузазын ажыглаңар. Ол силерниң үеңерни болгаш акша-хөреңгинерни камнаар. Дыштаныр болгаш байырлал хүннеринде зона аайы-биле автоматтыг харылзаага 20 хуу чиигелдени берип турар

Кожууннар төптери	Коду
1. Кызыл хоорай	8-гудок 222-хххх
2. Сарыг-Сеп суур	8-гудок-232 ххххх
3. Чадаана хоорай	8-гудок-234-хххх
4. Туран хоорай	8-гудок-235-хххх
5. Шагаан-Арыг хоорай	8-гудок-236 ххххх
6. Бай-Хаак суур	8-гудок-237 ххххх
7. Самагалдай суур	8-гудок-238-хххх
8. Кызыл-Мажалык	8-гудок-241-хххх

Чижек: Туран хоорайже долгаар дәән болзуңарза, баштай 8 ти долгааш, гудок соонда 235-ти алыр, а ххххх дәәрге Туран хоорайда абонентиңер дугаары-дыр.

Айыттынган кожуун төптеринден Кызыл хоорайже долгаар дәән болза, баштай 8-ти долгааш, гудок соонда 222-ни алыр, а ххххх дәәрге Кызылда абонентиниң дугаары болур.

КИНО

МАРТ 28- ТЕН АПРЕЛЬ 2-ГЕ ЧЕДИР

Март 28
Порочный круг (США) —10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00. Видеозал: Двойная угроза (США) боевик—10.10, 12.10, 14.10, 16.10, 8.10.

Март 29
Бухта смерти (Россия) — 10.30, 12.30, 14.30. Видеозал: Двойная угроза — 10.00. 12.00, 14.00, 16.00.

Март 30
Бухта смерти — 10.00, 11.50 13.40, 15 30, 17.20. Видеозал: Междоусобная война (Индия) 2 серии, боевик — 10.10, 13.00, 16.00.

Март 31, апрель 1
Заложники дьявола (Россия) — 10.00, 11.50, 13.40, 15.30, 17.20. Видеозал: Междоусобная война — 10.10, 13.00, 16.00

Апрель 2
Заложники дьявола — 13.40, 15.30, 17.20. Видеозал: Междоусобная война —10.10, 13.00, 16.00.

ШЫН Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.
ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи.
Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:
Каң-оол Сат, Алдын-кыс Монгуш, Урана Базыр-оол, Чимисмаа Монгуш, Сергей Хертек, Таан-оол Хертек.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91;
секретариат—3-36-82. Солун келбейн барганда дараазында телефоннарже долгаар: 3-14-94, 3-57-92

КИЛДИСТЕР:
Ниитилел-политиктиг килдис—3-39-15
Медәәлер албаны—3-34-98;
Бухгалтерия—3-41-16;
Солун неделяда үш катап үнер.
Хемчәәли 2 парламал ама.
Тиражы 4966.
Чагыг 34.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 КБ "Тувакредит", ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискәәр эргелелинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттирген дугаары—Т 00007.
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакциянын туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дәәш авторлар боттары харыылаар.